

NR-NYTT 3/89

MEMLEMSBLAD FÖR FÖRENINGEN NORDISKA PAPPERSHISTORIKER
BULLETIN OF THE ASSOCIATION OF SCANDINAVIAN PAPER HISTORIANS
MITTEILUNGEN VON DEM VEREIN NORDISCHER PAPIERHISTORIKER

NPH-Nytt. Årg 17, 1989, nr 3

Medlemsblad för Föreningen
Nordiska Pappershistoriker
utkommer med fyra nummer
per år.

Ansv. utg. och redaktör:
Jan Olof Rudén
S:t Eriksgatan 130 C
S-113 43 STOCKHOLM
tel 08-33 83 69

ISSN 0348-9531

ÄR DU INTRESSERAD AV HANDGJORT PAPPER ELLER AV PAPPERSHISTORIA?

av hantverkstraditionen, av tillverknings-
sättet, av redskapen, av pappersmakarna, av
brukshistoria och bruksmiljö, av den färdi-
ga produkten och dess användning, av vat-
tenmärken, av datering med hjälp av pap-
persegenskaper (särskilt vattenmärken), av
papperskonservering, av konstnärligt bruk
av papper?

GÅ DÅ MED I NPH, FÖRENINGEN NORDISKA PAPPERSHISTORIKER!

Du får då NPH-Nytt, föreningens tidskrift
fyra gånger per år. Du blir då berättigad
att delta i medlemmöten vartannat år och
träffa likasinnade.

Årsavgift/prenumerationsavgift 1989 för
enskilda medlemmar och hembygdsföreningar
är SEK 80:-, för institutioner SEK 125:-.
Betala på föreningens postgirokonto 85 60
71 - 6. Glöm inte att ange avsändare.

Omslag: Strynø-stampnen i verkligheten
Foto: Barne Bengtsson

Det vittrande papperet

AV PER CULLHED OCH JONAS PALM

Under de senaste decennierna har frågan om dålig papperskvalitet ofta nämnts i rapporter från bibliotek och arkiv runt om i världen. Det är på dessa ställen man dagligen ser resultatet av bra eller dålig papperstillverkning. Många har häpnat över den fräschhet papperet i en 1700-talsbok kan uppvisa, medan man kan se relativt moderna böcker där papperet formligen pulvreras.

Det är framförallt i USA som rapporter om dålig papperskvalitet har publicerats och omfattningen av skadorna som beskrivs har gjort att man i Sverige ofta kallar dem för larmrapporter. Dessa rapporter föranledde Uppsala Universitetsbibliotek att under 1986 göra en undersökning för att få en uppfattning om tillståndet i samlingarna. Det är inte utan svårigheter man gör en undersökning på 2-3 miljoner böcker och det var nödvändigt att använda sig av en stickprovsteknik.

Vi ansåg det vara av intresse att kunna jämföra våra resultat med andra bibliotek och vi fann att den metod som använts vid en undersökning gjord vid Stanford University Library i USA var den som var bäst dokumenterad. Därför var den också lättast att "kopiera". Denna metod baserades på att man bedömde en bok ut tre aspekter: omslag, bindning och papper. Varje del av boken bedömdes efter en betygsskala 1 till 3, där 1 stod för bra, 2 för medelgod och 3 för dålig kvalitet. Dessa värden vägdes sedan samman för att ge en helhetsbild av den enskilda bokens tillstånd. Vid denna sammanvägning vägdes papperets betyg tyngre än de andra parametrarnas, då papperet är det som trots allt innehåller bokens information.

Vad som i vår undersökning intresserade oss mest var papperet. Vi reagerade dock mot att man påstod sig kunna bedöma detta med så enkla medel som ett vikningstest och en allmän okulärbesiktning. Därför ville vi undersöka hur bra överensstämmelse de fanns mellan papperets mätbara egenskaper och den bedömning som papperet fick genom Stanfordmetoden. I praktiken jämförde vi betygssättningen P1, P2, P3 (P står för papper och 1 till 3 betygen) med några olika egen-

THE SOMALI

33

80,000 head²¹; they own few camels.²² They have a special dialect quite distinct from Digil²³ and certain peculiar cultural features which would repay further investigation.

The Dube, who live at Imi²⁴ on the upper Shebelle, are classed by Colucci and Puccioni²⁵ as Digil, but, according to Cerulli,²⁶ are a Negroid group federated to the Somali Karale. Another Dube group classified by Francolini as Digil²⁷ occurs in Harar district.

The Tunni are given by Colucci as a distinct group independent of the Digil, but are classed with them by Cerulli and Harile.²⁸ They are a large tribe numbering 20,000,²⁹ i.e., about half as many as the rest of the Digil: they are settled along the coast between the sea and the Webi to the north-east and the Juba to the south-west, their territory being bisected by the Webi Gofca (the Dry River). They have a mixed cattle-cultivation economy: permanent villages of cultivators alternate with the temporary settlements of pastoralists who are transhumant along the dunes and towards the hinterland.³⁰ The pastoralists move out to the coast with their stock, cattle and camels, in May-August.³¹ Crops, which include durra, beans, sesame and melons, are cultivated by Tunni freedmen.³² The Tunni were at one time stationed on the Juba beside the Gasar Gudda, but left this region in the 10th or 11th century as a result of tribal wars. Moving south-west they reached the coast and settled in Kismayu and Lamu. Later they crossed the rivers and, turning northward, established themselves at Brava. In the course of these movements they divided into two groups—the Seddida Rer Egen (known as the three *rer* of the red-land because of their occupancy of the dune and Doi region) and the Lammadi Rer Heb (the two *rer* of the sea) who had crossed the Juba near its mouth. The Rer Egen are traditionally held to have acquired the name Tunni by submitting to a man who beat (*tun*) them before he would allow them to cross the Shebelle.³³ From Brava they joined with the Jiddu to defeat the Ajuran and divided the conquered land between them. With Galla aid they then defeated the Jiddu at Ballei and attacked the Bimali, driving them to Merca. The Galla in their turn were disposed of with the help of Darod tribes and driven into Kenya. The alliance with the Darod did not last long, however, and the struggle which arose over territorial encroachments continued into the 10th century, where it ended with the total defeat of the Darod.³⁴ The segmentation of the Tunni tribe is discussed and examined in relation to its territorial distribution below.³⁵ The Tunni Torre, a group of Negroes, are federated to the Tunni of Brava as their vassals.³⁶

The Begeda, engaged in sedentary cultivation in Afgoi district, are classed by Colucci with the Digil. They align themselves sometimes with the Digil and sometimes with the Rahanwein.³⁷ Their composition is extremely heterogeneous and they include many people of servile origin. Of the four sections, one formerly enjoyed considerable power in the region through supporting the sultan of the Geledi in his campaigns against Bardera.³⁸ This pact was broken when the Geledi attacked the Jiddu, and since then the Begeda have reverted to submission to the Geledi. Indian corn and sesame are grown in Gu,³⁹ and durra in Haga and Dhaair.⁴⁰

²¹ Harile, op. cit., p. 19; see also pp. 149-50.

²² Puccioni, op. cit., p. 46.

²³ See Marens, *R.S.E.*, 10, 1961, pp. 99-107.

²⁴ See Swayze, 1963, pp. 208-12.

²⁵ Puccioni, op. cit., p. 47.

²⁶ 1934, p. 3.

²⁷ Francolini, 1939, p. 1,130.

²⁸ Puccioni, op. cit., p. 67, does not regard the Tunni as Somali.

²⁹ See the statistics below p. 20.

³⁰ Colucci, op. cit., pp. 188-9.

³¹ Ferrarini, 1909.

³² Harile, op. cit., pp. 20, 39, 129.

³³ Colucci, op. cit., p. 109.

³⁴ Harile, op. cit., pp. 121-4.

³⁵ See below, pp. 92-4.

³⁶ See below, pp. 41-2.

³⁷ Puccioni, op. cit., p. 47; according to Cucinotta (p. 40) they are Isid.

³⁸ See below, p. 122.

³⁹ See calendar chart, p. 62 below.

⁴⁰ Harile, op. cit., pp. 117-18, tribal segmentation.

Typiska skador på papper av mekanisk massa från 1880-talet

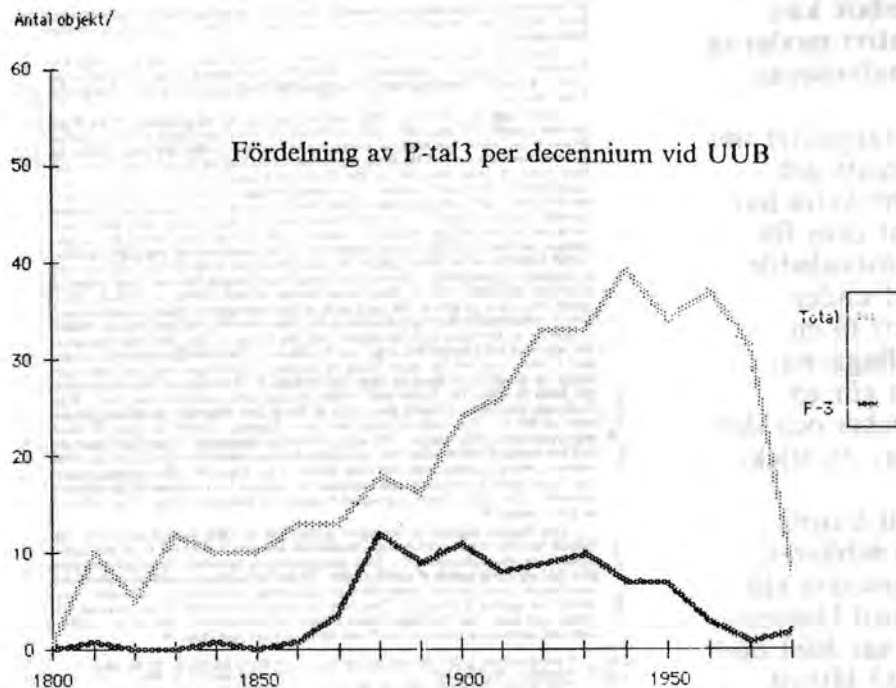
skaper som är avgörande för hur hållbart ett papper är: ligninhalt (vedämne i trä), sur- eller neutrallimning samt fiberinnehåll. Vi mätte också pH-värdet som kan användas som en indikator på ett pappers kvalitet och tillstånd.

Med hjälp av denna jämförelse kunde vi säga att ett papper, som hade åsatts "betyget" P3, hade ett lågt pH-värde, högt lignininnehåll, var surlimmat samt bestod av träslip, hade de kemiska förutsättningarna för att erhålla den bedömning papperet fått. Denna del av undersökningen gav stöd

för att det verkligen går att göra en tämligen riktig bedömning av ett papper enligt Stanfordmodellen. Vid bedömning av ett stort antal papper får man en god överblick över tillståndet i denna mängd.

Den andra delen av undersökningen som gav svar på hur dåligt eller bra det var ställt med universitetsbibliotekets samlingar visade att vi hade en större andel papper i god tillstånd än i USA.

Från vilken tidsperiod härstammar då det sämsta papperet? Vi kunde få ett svar på den frågan genom att jämföra publikationsdatum med P-tal. Följande diagram illustrerar förhållandet.

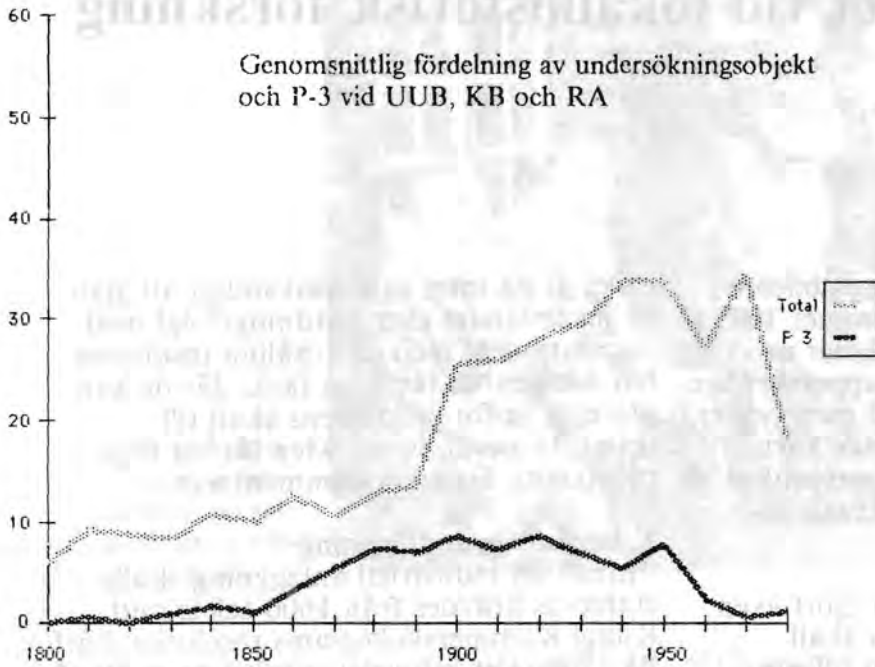

I diagrammet ser man den totala mängden provade böcker vid undersökningen och dessa kan jämföras med P-3 kurvan som anger antalet böcker med dåligt papper. Kurvorna är närmast varandra ca 1880 och detta innebär att den största andelen dåligt papper i förhållande till den totala mängden finns under denna period. Detta stämmer väl med praktisk erfarenhet över böcker som behandlas vid bokvårdsavdelningen på Universitetsbiblioteket.

Senare genomförde vi en mer riksomfattande undersökning inom ramen för FoU-projektet för papperskonservering, där Göteborgs universitetsbibliotek, Kungliga biblioteket samt Riksarkivet deltog. Undersökningsmetodiken var samma som vid Uppsala universitetsbibliotek. Respektive institution kunde i denna undersökning få ett begrepp om de egna samlingarnas status och eftersom så stora delar av Sveriges boksamlingar var representerade kunde man också våga dra slutsatser om papprets tillstånd på ett nationellt plan. Ett resultat som säkert intresserar NPH-Nytts läsare är ett diagram, som visar samma sak som diagrammet ovan men som är en sammanslagning av värdena från Uppsala universitetsbibliotek, Kungliga biblioteket och Riksarkivet.

Även i detta diagram framgår det att det sämsta papperet finns mot slutet av 1800-

Antal objekt/

Genomsnittlig fördelning av undersökningsobjekt och P-3 vid UUB, KB och RA

talet.

En del i undersökningen var att jämföra exakt samma volymer i Uppsala och Göteborg för att se hur olika förvaring kan påverka papper. Något entydigt resultat för hela urvalet provvolymer gick inte att få fram. Däremot fanns det indikationer som pekade på att papper som innehåller träslip (t ex tidningspapper, pocketböcker m m) kan vara extra känsligt för hur det förvaras. Man vet exempelvis att träslipmassa tar upp mer svaveldioxid från luften än andra pappersmassor, något som innebär att förvarings-

miljön är extra viktig i detta fallet.

Slutligen kan det nämnas att FoU-projektet för papperskonservering arbetar vidare på olika områden som utvärdering av konserveringsåtgärder, provning av blekningsmetoder, undersökning av luftföroreningars effekt på papper och samarbete med pappers-tillverkarna för att få fram åldringsstabil papper.

Våra undersökningar finns med i den pappershistoriska bibliografi som publicerades i NPH-Nytt 1989:2.

Typiska skador på papper av mekanisk massa från 1880-talet

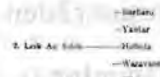
with the native inhabitants of the Saraman region, then with the Digil and finally within the cluster itself. In the course of time, the Liina departed the Harar, forcing them to withdraw towards the Hala, and themselves divided into two autonomous fractions, the Liin Hara (the western Liina) and the Liin Bari (the eastern Liina). Along this line, through political intrigue and ancestral enmities, a group of sheikhs assumed prominence and formed the Aderaal tribe,¹⁰ situated round the wells of Saraman in the centre of the territory occupied by the cluster. Collecting comprises that the six tribes¹¹ comprised in the cluster have developed by various processes from what were originally several collateral sections of the same tribe.¹² Although each tribe is a distinct unit in respect of ownership of arable land and wells, the western and eastern sections are not bound as distinct territorial groups; instead the village land is divided indiscriminately among its members irrespective of the lineage to which they belong.¹³

The Harar are a pastoralist-cultivating tribe centred round Molmal, north of Jaba Baidoa. They contain a nucleus of Digil tribesmen as well as various foreign components, notably of pre-Hawya origin.¹⁴

The Helal¹⁵ of Bar Hakaba are the largest and most important of the Rahaawit tribes. Wright¹⁶ estimates their numbers as 80,000, and says of them: "They are nearly all agriculturalists who take some interest in pasturage and they have by their labours transformed the region round Bar Hakaba into a fertile zone of arable and pasturage. They are rich in cattle, but have also many camels of which they have great caravans, and produce glue on a large scale. They are rich also in sheep, which supply milk, butter, and meat."¹⁷ The tribe is composed of three primary sections called qoshis: the Baharad, Naxib and Gaddabole. These in turn comprise some 20 secondary sections, each represented on the tribal council of 30 elders (qobaa).¹⁸ Primary sections associated with the Helal were the Walawaa and the Gaddabole (or Shuk Manna).¹⁹ The Helal have a typical Rahaawit dominant clan structure: the present tribe is an aggregate of people of widely different genealogical origin attracted to the Helal clan nucleus. Each tribal section has a dominant Helal lineage, with which it is enfeoffed, and contains clients in various stages of absorption, as well as hostes and archs (haw) attached in some perhaps not very stable fashion to the others. The newer clients are richest in stock whereas the older tribesmen are better given to cultivation. The tribal distribution of the Helal round Bar Hakaba corresponds fairly accurately to the segmentation of the maximal lineage, but the section of the minor clan segments to land does not generally correspond to the territorial distribution of the corresponding tribal sections. The lineage is seldom a territorial group, and the clan and lineage systems, as is typical of the

¹⁰ See below, p. 119, also see P.F.G.S. 1944, VI, p. 208.
¹¹ Discussed below, p. 119.
¹² Wright, op. cit., p. 131.
¹³ Wright, op. cit., p. 131.
¹⁴ See Collins, op. cit., pp. 151-8, which provides the data used in the analysis presented in Lewis, 1954, pp. 121-2.
¹⁵ Collins, op. cit., p. 120.
¹⁶ Wright, op. cit., p. 131.
¹⁷ Wright, op. cit., p. 131.
¹⁸ Wright, op. cit., p. 131.
¹⁹ Wright, op. cit., p. 131.
²⁰ Wright, op. cit., p. 131.
²¹ Wright, op. cit., p. 131.
²² Wright, op. cit., p. 131.

Sub increasingly prone to express political functions.²⁰ The territorial unit is no longer the dominant lineage, for this has given place to the mixed village in which the distribution of land is independent of genealogical connection. The Helal of Jaba Baidoa, whom we classify as a Negroid group,²¹ are federated to the leonine group Helal of Hakaba as their wells. They appear to have resulted from the intermixture of a small body of Helal, left behind at Hakaba, with the Ede.²² Negroid autochthones of the region, with the Helal component of their present territory, Ibrahim Halahe, while the main part of the Helal were engaged with the Galla at Bar Hakaba. They claim to have accompanied their noble patrons in their migrations, and their social structure is extremely modified to some extent on that of the Helal of Hakaba.²³

The other division of the Rahaawit Merelle, the Liin An Edda, comprises the tribes Baraboo, Yantar, Helida, Warawaa, and Gidde.²⁴ The Baraboo belong to the Shan Dalel (the five Dalel), a cultivating cluster which includes the Herde, Himgi, Jambel, and part of the Heber (pre-Hawya). The Yantar are included by Wright²⁵ among the Bagal Here, an agnate Helal's classification which is followed here, and are mainly scattered in clans among the Rahaawit of the Daa, especially among the Helal. A fairly large nucleus, apparently having the status of Helal clients, is stationed between the Helal, Dalare, and Heber.²⁶ There is at least one primary section.

The Helida are divided into the Herde (the first) and the Danke (the second). Apart from a small nucleus of Helida, the tribe consists largely of clients of various origins: Herwa, Gerra, and Ede provide some of the largest elements.²⁷ The Warawaa have disappeared as an autonomous tribe but survive in small nuclei among the Herde of Wadigge. Similarly, the Gidde are no longer an independent tribe but fractions are found associated with the Herde.²⁸

The Alamo Sagal, the second primary division of the Rahaawit, is composed of two parts, the Kaxaale and the Aahya-Qaarid. The first contains two tribes only, the Kaxaale Waa (the Herde) and the Kaxaale Yee (the Himgi). The Herde and Himgi, as has been said, are allied to the Baraboo, Jambel, and Heber (pre-

²⁰ See Lewis, 1954, pp. 201-2.
²¹ See below, p. 42.
²² See below, p. 42.
²³ See Collins, op. cit., pp. 157-82 for an account of the entry of the Helal of Hakaba into their territory. The Rahaawit section agrees with mine at one place: see Clark, 1952, p. 51, and Lewis, 1954, pp. 223-7. For a more general discussion of autochthonous and non-autochthonous tribes, see below, p. 120.
²⁴ The Gaddabole, descended by Collins with the remark, "secondary groups," are not shown here.
²⁵ Wright, 1937, p. 23.
²⁶ Wright, 1937, p. 23.
²⁷ Collins, 1954, pp. 133-4.
²⁸ Collins, p. 133.

Tillvägagångssättet vid lokalhistorisk forskning

Av HARRY ERICSON

Nedanstående artikel finns redan publicerad i NPH-Nytt. Dess allra första nummer 1973 innehöll dessa tänkvärda erfarenheter av insamling av material om handpappersbruken. Det har gått några år sedan 1973 men tyvärr har inte så mycket hänt beträffande kartläggning av de svenska handpappersbruken så det finns all anledning att åter aktualisera artikeln.

"Det finns mycket som redan är gjort även på det lokalhistoriska planet. Här skall endast framhållas tre böcker, som tillsammans ger ett gott utgångsläge: Fil dr Sune Ambrosiani: Dokument rörande de äldre pappersbruken i Sverige och Svenska Pappersbruksföreningens 25-årsskrift år 1923

Molae chartariae Suecanae del I samt En bok om papper tillägnad Gustaf Clemensson 1944.

Förutom utmärkta historiska uppgifter samt intressanta skildringar av ett antal svenska handpappersbruk innehåller Molae och En bok om papper förteckningar över alla kända svenska handbruk. Tidpunkten lämnas för Kommerskollegiets resolution för bruken liksom för ägare under den tid resp företag var i verksamhet. I Molae finns dessutom en Sverige-karta med namn och läge för de många bruken samt en tabell, där brukens aktiva verksamhet angivits i såväl grafisk som årtalsmässig framställning.

De nämnda böckerna är med vad som ovan angivits ej på långt när utnyttjade härmed, men efter denna inledning kan det vara lämpligt att ställa frågan om en disposition för det intresse man vill ägna något av landets handpappersbruk. En lämplig uppdelning i ämnesområden kan vara följande:

1. Brukets grundläggning
2. Besök på bruksplatsen, iakttagelser och personkontakter
3. Brukets tekniska utrustning
4. Tillverkningar, kvaliteter och kvantiteter
5. Ägare, mästare samt gesäller och lärlingar genom åren
6. Pappersstudier, vattenmärken
7. Värdering och diskussion av det insamlade materialet

Det är på intet sätt nödvändigt att själva insamlandet sker i ordningsföljd med dispositionen, men de erhållna resultaten har härigenom fått sina fack, där de kan placeras in för ordningens skull till framtida användning. Men låt oss följa rubrikerna för vissa kommentarer.

1. Brukets grundläggning

Innan en industriell anläggning skulle etableras krävdes från 1600-talets mitt Kungl Kommerskollegiums resolution härför. På 1700-talet prövades mycket noga att råvarutillgången ej skulle förhindras för i drift varande bruk innan bevilling ägde rum. För pappersbrukens del gällde det tillgången på linnelump. Grundarens rätt till mark och vattenkraft för den sökta nyanläggningen underkastades även grundlig prövning. Protokollet från Kommerskollegium är ett intressant och viktigt dokument, som tillerkänner en eller flera personer rätten till en sökt nyanläggning. Där uttalas även vikten av att pappersmakeriet följer skråordningens lagar. I mer sällsynta fall lämnas uppgifter, som på annat sätt ej kan erhållas, t ex antal arbetsenheter såsom vattenhjul och kypar. Resolutionen är brukets första och merendels enda officiella handling. Endast ägoskifte vid bruket, som kan återfinnas bland gårdshandlingarna, jämte bouppteckningar efter inträffade dödsfall utgör forskarens övriga dokumenterade upplysningsinstrument.

Kungl Kommerkollegiums resolution för ett handpappersbruk kan beställas in till forskarsalen vid besök på Riksarkivet, och en xeroxkopia därav kan erhållas mot relativt låg avgift (undras)

2. Besök på bruksplatsen, iakttagelser och personkontakter

Besök på olika bruksplatser ger skiftande intryck. Främst i landet är Ösjöfors i Rumsulla socken, Kalmar län. Här finner man så gott som allt; bruket med utrustning av maskiner och verktyg samt det lilla samhället med gårdsbyggnad, magasin, ladugård och andra byggnader. Först sedan man

Harry Ericson (tvåa från vänster) omgiven av lika-sinnade på besök vid sitt favoritbruk Ösjöfors 1989
Foto: C G von Essen

besökt ett antal andra bruksplatser kan värdet av Ösjöfors uppskattas tillräckligt. Även Frösunda-bruket, nu på sin nya plats i Virserums hembygdsgård, tillhör de stora tillgångarna för handbruksforskningen.

Ett fåtal av de gamla bruken fortsatte sin verksamhet som maskinbruk, varvid dock som regel varje spår av handbruket helt utplånades. Undantaget är Lessebo, där handtillverkat papper ännu, fast i mindre skala, görs, även om ursprungliga metoder ej helt kunnat få fortleva. Dock är det anrika bruket, där formar och andra redskap ännu finns bevarade och utnyttjade, en stor och värdefull tillgång för forskningen. Likaså är Tumba genom sitt handbruksmuseum, där även handformning äger rum, samt genom sitt omfattande bruksarkiv av stort värde.

Kan det då ligga någon mening i att besöka bruksplatser, där verksamheten sedan 100 år eller mera legat nere och platsen ligger öde vid något vattendrag, i många fall vid smärre åar och bäckar?

I många fall kan det redas ut hur bruket varit beläget. Rester av dammbyggnader samt kanaler fram till platsen för vattenhjulet ger en föreställning om hur det hela sett ut en gång. Även förgängelsen har på ett underligt sätt sin begränsning, där människan en gång varit med och gjort insatser.

Grunder och rester av byggnader inom området gör det möjligt att skissa upp en karta över hur området sett ut en gång för 100 år sedan eller i ännu mer avlägsen tid. Här må upplysningsvis nämnas, att i Södra Vi socken, där tre handbruk var i drift

till början av 1880-talet, en intressant och givande karta upprättats över de tre bruksplatserna, varigenom ett bestående dokument berikat brukens historia. När "arkeologerna" gjort sina iakttagelser kan även botanisten göra sina fynd. Kulturväxterna, krusbär, vinbär samt vissa lövträd och prydnadsbuskar plånas ej ut på 100 år. Pärhyacinter i den utsträckning som Gustafsholms bruksplats i Södra Vi kunde uppvisa våren 1970 är ett gott exempel på kvarbliven kultur. Utöver allt detta ger besök på bruksplatser inspiration till fortsatt arbete att samla material för kunskap om bruken.

I samband med besök på bruksplatsen bör även kontakt sökas med dem som bor i socknen eller kommunen. Hembygdsföreningens medlemmar har i regel god kännedom om den muntliga traditionen, som oftare än man tror har uppgifter att lämna från långt avlägsen tid. Kontakt kan på detta sätt även komma till stånd med släktingar i andra och tredje led, som ännu bor kvar på orten, till personer som varit pappersmakare eller på annat sätt haft med handpappersbruket att göra. Även på annat sätt kan bygden kring en bruksplats utnyttjas, varom närmare ordas under punkt 6.

3. Brukets tekniska utrustning

De äldre pappersbruken hade sk stampverk för lumpens beredning till pappersmassa. Tyvärr finns ingenting kvar i vårt land av dessa intressanta maskiner, vars ursprung kan spåras till Kina, där en man arbetande

vid en mortel brukar illustrera massatillverkning i äldre tider.

Den s k holländaren blev från senare hälften av 1700-talet papperstillverkningens nya och betydelsefulla hjälpmedel för pappersmassans framställning. Man tror sig veta, att Nyköpings Pappersbruk var först i landet att installera en holländare, vilket skedde omkring år 1735. Stampverken utnyttjades lång tid härefter på många håll även vid bruk med senare anläggningstid. Övergången skedde med en kombination, där stampverk utförde lumpens grovmalning till s k halvtyg, medan holländare verkställde massans finmalning.

Holländare och utrustning härför tillverkades på flera svenska företag under 1700-talets senare del. Det vore av intresse att närmare undersöka tidpunkten då verkstäderna i Motala, Finspång och Stavsjö hade sina första kontakter med handpappersbrukens behov av holländare. Den s k valskubben och därtill hörande grundverk/underskår vid Ösjöfors är helt sannolikt jämnårig med bruket, d v s från 1777.

De flesta handbruken lämnar inga uppgifter efter sig om där ingående redskap eller annan utrustning. Om pappersformar vet man att import skedde från Tyskland och Holland, men åtskilliga pappersmakare blev även mästare i yrket att tillverka formar samt även i att förse dessa med vattenmärken.

Vid de större bruken, t ex Klippan, Lessebo och Tumba, anlades speciella formbindareverkstäder. Även formsnickaren var en yrkesman knuten till handbruket. Av vad som här utfördes av yrkesmän, bofasta vid de större bruken, gjordes en begränsad del av ambulerande specialister. Att omvårdnaden av pappersformarna och på dessa apterade trådar för vattenmärken var ett problem för de små handbruken framgår tydligt av de defekter som ofta finns i pappren från dessa bruk. Men även skickligt utförda lagningsarbeten kan spåras. Man måste beundra den mångsidighet, som pappersmakarens yrke innebar, icke minst då det gällde att upprätthålla standarden på alla de redskap, som krävdes för att hålla bruket i stånd. Det allra mesta var av trä, som ständigt utsattes för tidens nedbrytning, i ömsom vått och ömsom torrt tillstånd.

4. Tillverkningar, kvaliteter och kvantiteter

Målsättningen kan på en punkt betecknas gemensam för alla nyetablerade handpappersbruk. Vid alla skulle någon del av till-

verkningen utgöras av skrivpapper, d v s papper av högsta kvalitet. Landets landshövdingar var ålagda att genom kronofogdar och städernas hallrätter minst vart 5:te år rapportera till Kommerskollegium om industriernas tillverkningar under föregående år. Ett urval av dessa rapporter är återgivna dels i Ambrosianis Dokument... dels i En bok om papper. Finpapperet uppdelades i skrivpapper och tryckpapper. En del bruk använde även brevpapper som benämning för en typ av skrivpapper. De grövre papperssorterna utgjordes av karduspapper och makulatur. Med tiden utökades kvaliteterna allteftersom papperets användning trängt in på nya områden. En intressant artikel om papperssorter med angivande av tillverkande bruk är införd i Molae....

De i landshövdingarnas rapporter upptagna kvantiteterna är för många av de små bruken till synes helt blygsamma. Vi får dock ej lägga nutidens måttstock till grund för en bedömning. 1000 ris skrivpapper är en liten årsproduktion. Det innebär dock 400.000 - 500.000 ark, där varje ark ger två blad till en bok. Om boken är en kyrkbok, omfattande 500 blad, utgör årstillverkningen dock 1.800 - 2.000 böcker av denna storlek. Första intrycket av den lilla årsproduktionen revideras efter belysning på detta sätt.

Då papperets kvalitet i hög grad beror på råvaran och dess behandling är här ett område, som forskaren har anledning att ägna intresse. Papperstillverkning i vår världsdel grundades i första hand på linet och hampan. I vårt land blev det de nötta linnetygerna, som utgjorde råvaran. Så småningom ordnades insamlingen av denna vara genom att bruken anställde lumpsamlare, som för deras räkning drog omkring till gårdarna och köpte upp gamla linnekläder och andra utnötta linnetyger.

Mot slutet av 1700-talet tillkom bomullen, såväl i form av utnötta plagg m m av enbart bomull som s k halvlinne, där varpen var bomull och linnnet använts som inslagstrådar. Så länge tillverkningen helt grundades på dessa material, blev papperet som därav tillverkades mycket tidsbeständigt, och härpå vilar idag våra stora möjligheter att med väl bevarade handlingar ur under århundraden tillverkade papper studera gångna tiders pappersmakeri.

Mot mitten av 1800-talet inträffade emellertid "kriser" som på många sätt påverkade den fortsatta utvecklingen. Handpapperet drabbades i första hand av pappersmaskinens införande. Sveriges första pappersmaskin kom i drift vid Klippans pap-

persbruk år 1832. Flera maskiner tillkom vid andra bruk. Då Lessebo fick sin första maskin, år 1837, blev detta den 4:e i ordningen inom landet. Givetvis påverkades handbruken av det inträffade, bland annat hölls priserna nere under denna inledande period. Men utan annan påverkan kunde maskinerna ej helt knäcka handbruken. Detta berodde främst på den ökande bristen på råvara, där handbrukens ordnade lumpinsamling hade viss betydelse.

I trängt läge sökte såväl handbruken som maskinbruken nya råvaror. Vid flera bruk sysslade man på mitten av 1800-talet med experiment, bl a med halm av råg samt med sågspån för att förse papperet med utdryingningsmaterial inför den sinande tillgången på textilavfall.

Mot slutet av 1850-talet tillkom slipmassan och på 1870- och 1880-talen den kemiska trämassan, den sk sulfitmassan, varmed bilden helt förändrades till handpappersbrukens nackdel. Handbruken nödgades anpassa sina tillverkningar till ökad produktion av förhyningspapp och papp för bokbinderier m m.

Många handbruk nedlades redan på 1860-talet. Övergångstiden präglades fö vid såväl hand- som maskinbruken av en alltför optimistisk användning av för tillverkningen främmande material. Detta hade till följd att 1800-talets senare del präglas av en viss osäkerhet även då det gäller sådant finpapper, som skulle utnyttjas för skrifter, där arkivdugligheten var mycket viktig. Det handformade papperets uppskattning kan dock ges goda exempel. En del socknar, som redan på 1850-talet övergått till maskinjort papper i sina kyrkböcker, återgick till handgjort papper vid nästa uppläggning av böcker. Undan för undan tog dock den nya tiden ut sitt övertag och pressade handbruken tillbaka.

Den lump som inhandlades innehöll förutom linne och bomull även ylleplagg, vilka utsorterades. Någon del därav användes till förhyningspapp, men vid åtskilliga bruk fanns särskilda rivare, där ylletygerna revs upp till sk flock eller valsull, som avyttrades till stoppning av madrasser och kuddar.

Handpappersbrukens tid var förbi; några av dem fortsatte dock ända in på 1920-talet, bland dem Ösjöfors och Fröåsa. Handpapperstillverkningen vid Qvill i Småland hölls i drift ända in på 1940-talet. Det fåtal som fortsatte ännu längre hade spe-

ciell inriktning och utgjordes av en liten elit inom finpappersområdet. Men även deras tid är snart förbi eller är de nedtonade i en skala, som kan betecknas vid muséets värld.

5. Ägare, mästare samt gesäller och lärlingar genom åren

Beträffande ägare av bruken och i vissa fall även pappersmästare lämnas i regel trovärdiga uppgifter i de böcker, som lagts till grund för denna artikel.

Uppgifter om personalen i dess helhet är emellertid en mycket viktig del av studiet om ett bruk. Här är kyrkböckerna och då i första hand husförhörslängderna en ovärderlig tillgång. Kyrkans böcker - i regel numera fram till omkring år 1890 - förvaras på resp landsarkiv. Detta innebär att böckerna från Skåne, Blekinge och Halland finns i Lund, från Småland, Östergötland och Öland i Vadstena, från Västergötland, Bohuslän och Värmland i Göteborg, från Södermanland, Närke, Västmanland, Uppland och Dalarna i Uppsala, från hela Norrland med undantag av Jämtland och Härjedalen i Härnösand. Det två landskapen Jämtland och Härjedalen har sina böcker tillgängliga på Länsarkivet i Östersund. Även Gotland utgör ett undantag, då dess kyrkböcker finns på den sk Arkivdepån i Visby. /Numera finns alla kyrkböcker mikrofilmade tillgängliga på varje stadsbibliotek. JOR anm./ Ett antal församlingar har på grund av inrättade arkiv av betryggande standard erhållit dispens från skyldigheten att överlämna sina böcker till landsarkiven.

Husförhörslängderna upptager all den personal som funnits på angiven plats under de år den upprättade längden gäller. Antalet år växlar inom församlingarna från några få år upp till 10 år eller mera. Längderna har kompletterats vid de årligen hållna sk husförhören. Även om kvaliteten hos längderna växlar, kan tillgången alltid betecknas som värdefull. Det finns i regel ingen annan möjlighet att upprätta ett personalregister över något av de gamla bruken.

Om husförhörslängden är rätt förd finns efter varje upptaget namn tre tidsangivna uppgifter nämligen

1. födelseort
2. senaste vistelseort
3. utflyttningsort, om flyttning ägt rum.

Genom att notera hur länge mästare och gesäller stannade får man en uppfattning om trivseln och stabiliteten vid företaget. Lärlingars fostran till gesäller är även

vårt att iakttaga. Männens hustrur och barn bör även noteras, då deras födelseorter lämnar uppgifter om mannens tidigare arbetsplatser. Man känner till att gesällernas hustrur och hemmavarande döttrar deltog i arbetet vid bruket, dels med lumpens sortering, dels med papperets färdiggöring. Medan mannen ges titeln gesäll finns om kvinnorna ingen uppgift, som ger antydning om insatser i brukets verksamhet. De avlönades med stor sannolikhet helt ringa, troligen endast med någon liten naturaförmån.

Önskar man närmare information om någon eller några personer vid bruket måste även andra av kyrkans böcker studeras. Lämpligt kan vara att få kännedom härom i någon av de böcker som finns i bokhandeln om släktforskning. I dessa böcker lämnas även uppgifter om andra böcker, t ex domböcker och bouppteckningar, som kan ge forskaren värdefulla uppgifter.

Vid studiet av arkivens äldre böcker möter man en skrivstil, som helt avviker från vår. Den skotska skrivstilen var i bruk till ett gott stycke in på 1800-talet. För forskaren är det därför nödvändigt att skaffa sig någon kännedom om denna skrivstil, som dessutom undergår förändringar undan för undan. De problem som är förknippade med den främmande skrivstilen, bör dock ej avhålla någon från att forska. Arkivens personal visar stor förståelse och hjälper gärna till med att tyda sådana ord som skapar svårigheter.

6. Pappersstudier, vattenmärken

Vetskapen om ett bruks kvantitativa tillverkningar av olika slags papper är en värdefull uppgift, då det gäller att bedöma brukets betydelse för landets pappersförsörjning. Betydligt närmare kännedom om bruket uppnås då man lyckas påträffa pappersark, som bevisligen tillverkats vid detta bruk man ägnar sina studier. Det är med tillhjälp av finpapprens vattenmärken som tillverknings bruket avslöjas. Ett vattenmärke kan vara klart avslöjande för ett visst bruk. Andra märken bör tolkas med stor försiktighet.

Forskningen om papperens vattenmärken har fått så stor betydelse inom olika områden att den blivit en särskild vetenskap, benämnd filigranologi. Som hjälpvetenskap har filigranologien berikat den historiska forskningen på en rad områden. Originalhandlingars tolkning och tidsinpassning har påverkats av de uppgifter som papperens

vattenmärken kunnat lämna.

Den lokalhistoriske forskaren har i allmänhet goda möjligheter att spåra papper från det bruk som studeras. Närmast bör därvid ligga att i samband med noteringen ur kyrkböckerna granska papperet i dessa böcker. Fram till mitten av 1700-talet är det mest utländska papper som här kommit till användning. De holländska papperen dominerar. Men mot slutet av 1700-talet blir de svenska papperen alltmer vanliga för att nästan helt dominera från 1800-talets början. Betecknande är även att ortens egna pappersbruk visat sig kapabla att få leverera papper till kyrkböcker. Samma utveckling som ägt rum beträffande kyrkböckerna gäller även papperet till domböckerna. Här bör även inlagorna till de olika rättsärendena studeras, då de ofta skrivits på papper från närliggande bruk. Kommuner- na kvarhåller ofta skrifter av ganska hög ålder, exempelvis på områden hörande till skolan.

Besök på bruksplatsen ger möjlighet till ännu ett givande fyndområde. Vid bekantskap med folk på orten, varvid hembygdsföreningen ger goda kontaktmöjligheter, kan man hos personer på gårdar, som ägts av samma släkt under generationer få tillfälle att granska papperet i befintliga gårdshandlingar. Här är ett fyndområde som i regel mycket snart leder fram till papper tillverkade vid den egna ortens pappersbruk.

7. Komplettering samt värdering av insamlade uppgifter för upprättandet av en historik

Den lokalhistoriska forskningen om ett bruk i svunnen tid ger aldrig den därmed sysselsatte tillfredsställelsen av att ha uttömt sitt ämne. Troligen skulle han ej heller känna sig nöjd om så vore fallet. Efter en första grundlig genomgång är det dock värdefullt att göra en översyn av det uppnådda resultatet. Därvid blottas ojämnheter som möjligen kan kompletteras med nya ansträngningar. För övrigt gäller ständigt att en klarlagd frågeställning medför nya frågor som pockar på svar.

Då forskaren sysslar med ett bruk stöter han på personförhållanden eller annat som gör det både lämpligt och nödvändigt att även granska ett annat bruk. Detta kan vara beläget i grannskapet eller mera avlägset. Exempel är lätt att framföra härpå. I Södra Vi socken i Småland har funnits tre handpappersbruk, dessutom verksamma under nästan exakt samma tidsperiod, omkring åren 1815-1880. Då personalen i stor utsträck-

ning flyttade mellan bruken ställer det sig naturligt att den lokalhistoriska forskningen bedrivs samtidigt för alla tre bruken. I Långaryd låg bruken Strömsholm = Strömshult och Höljeryd. Bruken var närbelägna och ägarna var nära släkt med varandra under lång tid. Bruken studeras lämpligen tillsammans. Liknande förhållanden gäller även för Katrinefors och Karlsfors, båda i Mariestad. Bruken Gustafs Bruk i Skövde och närbelägna Åkleholm i Frösve socken har så mycket gemensamt att även här forskningen bör ske för båda samtidigt. Flera exempel kunde lätt påvisas. (Fotnot. Många av de nämnda bruken har sedermera blivit behandlade.)

Det samlade materialets användning kan påverkas av vartill forskaren syftar. Om historiken skall ingå i en sockenbeskrivning bör allt som berör det lokala intresset ges så stort utrymme som möjligt. Som ett led i hela landets pappersbrukshistoria får uppgifterna framställas helt objektivt och brukets betydelse mätas med jämförande uppgifter från andra bruk. De lokalbetonade egenheterna bör därmed ej helt undanskymmas.

De omkring 140 handpappersbruken som genom åren funnits i vårt land ger gott utrymme för flera samlare av brukens mer eller mindre svårtillgängliga eftermälen."

Ämnen i svensk pappershistoria

AV JAN OLOF RUDÉN

Svensk pappershistorisk forskning har fortfarande uppgifter nog för att olika aspekter inom papperstillverkningen skall bli allsidigt belysta. Det var ju på Gustav Wasas initiativ som papperstillverkningen började i Sverige -- liksom också glastillverkning -- eftersom han ville att Sverige skulle bli självförsörjande och oberoende av den utländska marknaden. Som bekant blev Sverige självförsörjande först när massa av trä blev råmaterial genom en innovation av C D Ekman 1872. Sedan dess har skogsindustrin utvecklats till Sverigs största exportindustri.

De ämnen som lösligt formuleras i nedanstående katalog belyser olika områden i den svenska pappershistorien, framför allt inom handpapperstillverkningen. Vissa ämnen är helt avgränsade, t ex om det fanns en papperskvarn i Västerås på 1600-talet, medan andra fordrar många forskares insatser på bred front.

Angreppspunkter är såväl från kulturhistoria som ekonomisk historia, konsthisto-

ria, folklivsforskning osv. Somliga ämnesområden har redan berörts och behandlats i litteraturen, andra är jungfruliga. Uppgifter om litteratur finns i Nordisk pappershistorisk bibliografi t o m 1987 (i NPH-Nytt 1977:3) och supplement därtill.

NPH kan stå till tjänst med handledning och NPH-Nytt publicerar gärna hela uppsatser eller sammandrag.

Ämnena har här givits svensk inriktning men i princip gäller de även för övriga länder i Norden.

Bruksmonografier med hänsyn till vattenmärken

Det fanns under tidernas lopp 140 handpappersbruk med längre eller kortare verksamhetstid i Sverige. Deras produkter finns i stor utsträckning samlade i Riksarkivets pappershistoriska samling. I viss utsträckning finns även data om pappersmästare/ägare. Målet är att dokumentera produktionen och om möjligt tidsbestämma vattenmärkena i papperen.

Närmare detaljer i NPH-Nytt 1988:1.

Vilka var det som anlade pappersbruk i Sverige och med vilken avsikt?

Vi vet nu i efterhand att papperstillverkning inte var problemfri och just aldrig ekonomiskt lönande. Vilka bevekelsegrunder fanns under 1500-talet, 1600-talet, 1700-talet, 1800-talet att anlägga pappersbruk?

Lumpsamlandet och dess problem

Den viktigaste råvaran vid papperstillverkning var lump. Ju fler pappersbruk, desto större behov av lump. En mängd förordningar reglerade verksamheten men en konstant brist på lump hämmade produktionen. Hur löstes problemen under olika tidsperioder i olika landsdelar?

Svenska risomslag

Runt om färdiga buntar papper användes grövre omslagspapper. På detta fanns inte sällan ett träsnitt som utmärkte pappersbruket och/eller det papper som fanns i paketet. Både som bild/varumärke betraktad och som medel att identifiera okända vattenmärken är risomslagen viktiga. Jfr Molae chartariae Suecanae, I, 150

Papperssortimentet genom tiderna

Förutom skrivpapper och tryckpapper (alltså det vi idag kallar finpapper) tillverkades (liksom idag) en stor mängd pappersprodukter såsom karduspapper, sockertoppspapper, tobakspapper osv. Vilka pappersprodukter tillverkades under olika tidsperioder i Sverige. D v s vilka pappersprodukter fanns det efterfrågan på. Jfr Molae chartariae Suecanae, I, 158

Hur har pappershistorisk forskning bedrivits i Sverige?

Från Dissertatio historica de chartis av Johan Balck på 1740-talet och fram till våra dagar har pappershistorisk forskning bedrivits. Med vilka avsikter och med vilka metoder samt vilka resultat har uppnåtts?

Pressens pappersförsörjning fram till 1800-talets mitt

Från 1500-talet och fram till 1832 tillverkades papper för hand i Sverige. Från

1600-talet och till Aftonbladet, grundat 1830 har alla tidningar varit hänvisade till handgjort papper. Varifrån skaffade tidningarna sitt papper, vilka kvaliteter och kvantiteter?

Vilka uppgifter om pappersinköp kan man hitta i arkivalier?

Inte sällan anges i räkenskaper en utgiftspost "papper och bläck" med uppgift om säljare, kvantitet och pris samt kvalitet. En systematisk sammanställning av sådana uppgifter (som mest påträffas som biprodukt av annat forskande) leder till bättre förståelse för papperets värde.

Papperstermer i Sverige med anknytning till handpapperstillverkning

Dialekt- och ortnamnsarkiv (Svenska akademis ordbok) torde rymma ett antal termer i hantverks/folkmun. Kartlägg dessa.

"När alla göingarna samlade var, så dansa' de alla nio...på ett pappersloft.."

Denna vers antyder att torkvindarna i pappersbruken användes som plats för dans. Finns belägg för detta?

Papper i kulturhistoriska undersökningar på Nordiska Museet?

Sedan 1800-talet har bedrivits folklivs- och uppteckningar av Nordiska museet. Finns där "pappersmaterial"?

Sveriges första pappersbruk

Lars Sjödin har i En bok om papper behandlat "De äldsta pappersbruken i Sverige". Pappersbruket i Stockholm/Norrström var i bruk 1567 och var nedlagt 1578. Beskriv närmare dess historia och produkter.

Fanns det något pappersbruk i Västerås?

Johannes Rudbeckius, biskop i Västerås, kallade boktryckaren Olof Olofsson Hellsing till Västerås 1621. Papperet köptes från Stockholm (varifrån, svenskt papper?) "men enligt uppgift från Johannes Rudbeckius' dagbok fanns det också en papperskvarn i Västerås" (Ariosisiensis mars 1972, s 11). Finns några belägg för detta?

FoU-projektet i papperskonservering fortsättes

AV JAN OLOF RUDÉN

Det projekt som startades med statliga medel för treårsperioden 1986/87 -- 1989/90 med syftet att rädda arkivhandlingar och böcker för kommande generationers kultur och forskningsbehov har hittills främst omfattat grundläggande arbeten för att skapa underlag för fördjupade, selektiva insatser på området.

Projektet har varit en fruktbar och ändamålsenlig arbetsform för Riksarkivet, Krigsarkivet, Kungliga biblioteket, universitetsbiblioteken i Göteborg, Lund och Uppsala, Lantmäteriverket, Riksantikvarieämbetet och Kulturrådet. Projektsamverkan ger möjligheter till större genomslagskraft än om varje institution arbetar för sig. Det är därför en nationell kraftsamling som väckt internationell respekt.

Det som hittills gjorts är en litteraturöversikt över "Åldring/nedbrytning av papper". Inte minst industrin har visat intresse för denna rapport.

Per Cullheds och Jonas Palms rapport "Ett vittrande kulturarv" har de själva beskrivit på annan plats i detta nummer av NPH-Nytt.

Vidare har genomförts en undersökning av papperets naturliga åldrande jämfört med accelerat åldrande. Detta har betydelse för papperstillverkarna i fråga om sammansättningen av åldringsstabila papperskvaliteter.

Luftföroreningar samverkar med temperatur och luftfuktighet vid förvaring av pappersprodukter. Svaveldioxidens nedbrytande verkan är välkänd. En specialstudie har genomförts om kväveoxidernas inflytande.

Det har visat sig önskvärt att bygga upp en kunskapsbas, "Paperdoc" rörande papper och konservering. Denna skulle kunna bli en lämplig plattform för fortsatt samarbete mellan intressenterna, när projektet avslutas.

Det pågår utvärdering av masskonserveringsmetoder. De mest intressanta har in-

ringats. Nu gäller det hur metoderna kan anpassas till svenska förhållanden.

Slutligen skall som nämnts den samordnade betydelsen inte underskattas.

Projektets fortsättning 1990/91 -- 1992/93

British Library har i samarbete med University of Surrey utvecklat en pappersförstärkningsmetod. Det är en sk grafting-metod med syfte att buffra pappret och att förbättra styrkan. En blandning monomerer i flytande form tillförs pappret som därefter gammabestrålas. Resultatet blir att en polymerstruktur bildas i papperet, som blir tyngre men ej mer voluminöst. Gamma-bestrålningarna kan dessutom ha den effekten att mögel saneras samtidigt. Eftersom engelsmännen saknar tillräckligt papperstekniskt kunnande är de mycket intresserade av samarbete med FoU-projektet.

Det saknas diagnostik för urval av det material som skall konserveras vid masskonservering. Även om det enskilda objektet inte kostar så mycket vid masskonservering blir det betydande kostnader på grund av den stora mängden objekt.

Projektet "Bättre finpapper"s syfte är att ta fram underlag för ett breddat utbud av åldringsstabila papper. Detta projekt bedrivs inom hela Norden i samverkan med pappersforskningsinstitutet. Projektutvecklingen sker inom pappersindustrin. Kunskapsbasen har definierats i följande problemområden:

1. Åldringsstabilitet - nomenklatur, mätmetoder, specifikationer
2. Blekmetodernas inverkan på åldringsstabiliteten hos mekanisk/kemisk massa
3. Inverkan på åldringsstabiliteten hos trähaltigt papper av neutral tillverkning resp bstrykning
4. Bstryknings åldringsstabilitet resp effekten på olika papperstyper
5. Åldringsstabiliteten hos tryck
6. Åldringsstabiliteten för limhäftning och bindning.

NPH-11, København – Odense – Strynø

9 -11 juni 1989. Referat

Av JAN OLOF RUDÉN

Under Ebba Waabens förfarna ledning genomfördes NPH-11 med ett 20-tal deltagare från Danmark, Finland (1), Norge (1) och Sverige. Denna gång bytte vi uppehållsort varje dag och fick på så sätt uppleva de tre danska öarna Själland, Fyn och Strynø med tillhörande båtfärder.

København

Vi mottogs på Konservatorskolen av dess Grafisk restaureringslinje med lärarna afdelingsleder H P Pedersen, Mag. scient. Grethe Jørgensen och konservator Ingelise Nielsen, som levandegjorde verksamheten. Konservatorskolen inrättades 1973 med uppgift att ge utbildning i konservering och restaurering av bildkonst samt av grafiska och kulturhistoriska föremål. Dessutom skall skolan på konstnärlig och vetenskaplig basis främja forskning och utveckling inom dessa områden.

Utbildningen är femårig, uppdelad i två omgångar: vid slutet av den första omgången på tre år får eleverna kompetens som konserveringstekniker, efter den andra omgången på två år blir man konservator. Vid skolan finns f n elever från Danmark, Norge och Sverige.

H P Pedersen förevisade skisser av Anna Ancker som en elev höll på att restaurera och konservera. Han berättade också att Rigsarkivet nyligen skaffat en snabbt arbetande lamineringsmaskin som på 30 sekunder förser bräckliga blad med polyetylen-skikt. Laminering för hand utförs naturligtvis på Konservatorskolens grafisk linje. Sålunda kräver t ex arkivalier, som kommer från tre öar i Västindien som Danmark sålde till USA konservering.

På skolan finns även prototypen till Per Laursens pappersutfyllningsmaskin (jfr NPH-Nytt 1988:3).

Ingelise Nielsen förevisade konservering av stora format såsom affischer och valplakat, vilka monteras på japanpapper.

Grethe Jørgensen förklarade tillvägagångssätt och apparatur för pappersteknologiska undersökningar: tjocklek och vikt, styrkeegenskaper, papprets sammansättning, porositet och sugförmåga, fiberidentifiering med hjälp av olika reagenser och polarise-

Ebba Waaben formar papper på Danmarks grafiske museum under sakkunnig ledning

Foto: Claes Ekeroth

rat ljus.

Odense

I Odense var Brandts Klædefabrik med dess olika museer föremålet för vårt intresse. Museet for fotokunst invigdes 1987 och lägger an på konstnärligt foto i utställningar som byts var tredje vecka och som är välbesökta. Konstverk med fotografiska medel av Henry Peach Robinson kunde vi bese liksom en skulpturutställning med verk av svensken Lars Widenfalk.

På Danmarks grafiske museum i samma byggnad visades danska penningssedlar från 1790 till 1945. Där finns också en avdelning med handpappershistoria, där dagen till ära en kyp hade inlånats från Silkeborg papirfabrik. Där fick vi prova vår lycka att framställa handgjort papper med Vm Danmarks grafiske museum.

Efter lunch som De forenede papirfabriker bjöd på blev vi förevisade Dalum papirfabrik, den största av Forenede Papirs anläggningar. Den har en egen kraftcentral, 7 dagars kontinuerlig drift och 630 anställda.

Där produceras träfritt grafiskt papper med pH-värde 7,1 och 10 viktprocent kalk, både som obestruket och bestruket papper. För närvarande investeras 200 miljoner för ännu bättre kvalitet. Hälften av det färdiga pappret går på export.

Som massa används björk, tall, halm, Eucalyptus (som konkurrerar med björk). Under utveckling är cellulosa av elefantgräs.

Strynø

På Strynø fick vi möta papperskonstnärinnan Anne Vilsbøll, som under sin konstnärsutbildning i USA blev fångad av papper som uttrycksmedium. Hon har sedan dess rest runt i Europa och Asien och ingående studerat hantverket - för att på ett högst personligt sätt utnyttja tekniker och erfarenheter.

När Anne framställer papper är det för att det skall användas till konst. Hennes redskap, råmaterial och arbetsmetoder är huvudsakligen baserade på japansk pappers-tillverkning men med mycket okonventionell tillämpning. Hennes stamp beskrevs i NPH-Nytt 1989:2 (fotografierna där beskriver dock inte hennes stamp utan en japansk fö-

rebild). Hennes formar är mestadels av för-enklad europeisk typ men med nylonnät som vira. Hennes råmaterial är kozo, manilla-hampa och andra växtfibrer snarare än lump. I kypen blandas tororo med samma egenskaper som neri. Efter formningen guskas arket på ett lodrätt stående nylonnät för torkning o s v.

Som konstnär har Anne ofta fått i uppdrag att göra installationer som kräver månaders arbete för att åstadkomma tillräckliga mängder pappersark. För att behålla känslan för pappret brukar hon varje morgon ställa sig vid kypen någon timma.

Anne Vilsbøll har också uppmanats att dela med sig av sina erfarenheter som handpapperstillverkare, något som resulterat i handboken Papirmageri - handlavet papper (Khvn, Borgen 1985, ISBN 87-418-7428-5). För skolan har hon skrivit handledningen Håndlavet papper som beledsagas av diabilder och ljudband (Khvn, Nyt nordisk forlag 1987). En motsvarighet till den svenska Papperslådan (jfr NPH-Nytt 1984 s. 60) är Den lille papirfabrik (Khvn, Form) med handledning, råmaterial och redskap.

Anne Vilsbøll är dessutom redaktör för papperskonstnärernas tidskrift IAPMA Bulletin som utkommer årligen.

Hur man konserverar jordgloben fick vi veta av Michael Højlund Rasmussen, som lovat återkomma i NPH-Nytts spalter.

Per Nordenson, nybliven kassör och Anne Vilsbøll, nybliven medlem på Strynø brygga. Foto: Claes Ekeroth

PROTOKOLL FÖRT VID NPS:S MEDLEMSMÖTE I STRYNØ
DEN 10 JUNI 1989

1. Till mötets ordförande valdes J O Rudén och till sekreterare Bo Rudin. En tyst minut avhölls för Kurt K Karlsson och H Fiskaa, som avlidit
 2. Frågan om medlemsmötet vederbörligen utlysts besvarades med ja.
 3. Verksamhetsberättelsen för perioden mellan medlemsmötena i Oslo 1987 och Strynø 1989 lades till handlingarna.
 4. Revisionsberättelsen för 1988 hade utarbetats av Anna-Grethe Rischel och Claes Ekeroth enligt god revisorssed och ansvarsfrihet beviljades för styrelsen.
 5. Val av ordförande samt 2-5 ledmöter: J O Rudén omvaldes till ordförande. Omval även av Gunnar Christie Wasberg och Ola Bertelsen. Till nya medlemmar i styrelsen valdes Birgitta av Forselles, H P Pedersen och Per Nordenson.
 6. Som revisorer valdes Claes Ekeroth (omval) samt Dorrit Andersen (nyval). Till revisorssuppleant valdes Kirsten Hauch (nyval).
 7. Till ordinarie medlem och suppleant i Gösta Liljedahls fond valdes J O Rudén och Bo Rudin.
 8. Som ledamot i Skogsindustrins historiska utskott valdes J O Rudén.
 9. Från styrelsen förelåg ett förslag angående medlemsavgifter för 1990 och 1991 innebärande att medlemsavgiften för 1990 skall vara SEK 90 per år och enskilda och SEK 130 per år för institutioner. För 1991 SEK 100 per år för enskilda och SEK 140 per år för institutioner. Förslaget godkändes efter diskussion.
 10. Som redaktör för NPH-Nytt för 1990-91 valdes J O Rudén.
 11. Förslag till plats för nästa NPH-möte 1991. Birgitta af Forselles vill gärna försöka arrangera ett möte i Finland, men bad om en frist på 2 år. I stället gavs styrelsen i uppdrag att sondera lämplig plats i Sverige. Bl a föreslogs Lessebo - Virserum - Ösjöfors samt Grycksbo.
 12. Övriga frågor: Per Nordenson föreslog styrelsen att undersöka möjligheten att erhålla statliga eller andra bidrag samt att se över stadgarna. Förslag av Anne Vilsbøll att förlägga årsmötet 1991 tillsammans med IAMPMA i Schweiz avslogs med motiveringen att NPH är en strängt nordisk angelägenhet. H P Pedersen ansåg att NPH bör hålla sig inom Skandinaviens gränser.
 13. Ordföranden avtackade de avgående styrelseledamöterna Ebba Waaben och Bo Rudin och avslutade medlemsmötet.
- Vid protokollet: Bo Rudin Justeras: Jan Olof Rudén

NYA MEDLEMMAR

Dorrit Andersen
Landsarkivet for Fyn
Jernbanegade 36
DK-5000 ODENSE C

Richard Callahan
Centralgatan 40
913 00 HOLMSUND

Tage Fleetwood
Magistergården
570 76 RUDA

Lilian Gilmark
Fågelstavägen 6
871 60 HÄRNÖSAND

Rune Hagberg
Hospitalgatan 15
871 31 HÄRNÖSAND

Karl Gustav Jönsson
Allévägen 6
312 31 LAHOLM

Landsarkivet for Fyn
Jernbanegade 36
DK-5000 ODENSE C

Papyrus Grycksbo
Lars Rudström
790 20 GRYCKSBO

Kenneth Sparr
Strömstigen 25
149 51 NYNÄSHAMN

Kerstin Svanberg
Landsortsgatan 30
619 00 TROSA

Anne Vilsbøll
Fredensgade 4
Strynø
DK-5900 RUDKØBING

ADRESSÄNDRINGAR

Steffen Clausen
Stefansgade 14, 2 t.h.
DK-2200 KØBENHVN N

Arnulf Hongslo
PI 267
147 43 TUMBA

Richard Årlin
c/o Granö
Swedenborgsgatan 39
116 27 STOCKHOLM

NYTT FRÅN STYRELSEN

Vid sammanträde den 11 juni 1989 konstituerade sig den nyvalda styrelsen sålunda: vice ordförande blev Gunnar Christie Wasberg, sekreterare Birgitta af Forselles, skattmästare Per Nordenson, övriga ledamöter H P Pedersen och Ola Bertelsen. Till ordförande hade medlemsmötet omvalt Jan Olof Rudén.

Medlemsmötet beslöt en översyn av stadgar. Styrelsen utsåg en stadgekommitté bestående av Rudén, Nordenson och Pedersen att förelägga medlemmarna ett förslag senast september 1990.

HANDPAPPERSTILLVERKNING PÅ SKANSEN

Kyplaget från Tumba tillverkar papper för hand på Skansens hantverksdagar den 25 september, 1 oktober, 10 och 17 december. Varför inte titta in om du befinner dig i Stockholm?

Anne-Grethe Rischel, Ebba Waaben, Sanny Holm på Danmarks grafiske museum. Foto: Per Nordenson

Expertgranskning. Foto: Per Nordenson

RECENSIONER

Elisabet Berg: Gör ditt eget papper. 64 s., ill., Vm. Sthlm 1989: Brevskolan och LT:s förlag. ISBN 91-574-2342-3

Den som får den här boken i sin hand är väl rustad att göra sitt eget papper - om han bara får hjälp med att tillverka en pappersform. Det finns nämligen inga detaljerade anvisningar i denna annars mycket åskådliga framställning av papperstillverkningens olika moment i den europeiska traditionen. En sprängkiss av en konventionell pappersform återfinns ju annars i NPH-Nytt 1989:1.

Eftersom hon är utbildad vid Konstfackskolan i Stockholm faller det sig naturligt för Elisabet Berg att lämna företräde för bilden framför texten i framställningen, något som i detta sammanhang (studiecirkelhandledning och liknande) enbart är till fördel.

Som råmaterial utgår Elisabet Berg från färdigt papper som återanvänds efter att ha

malts i köksmixer och blandats med vatten (och eventuellt andra dekorativa tillsatser som sytrådsbitar, torrt gräs, tulpanblad, malda nyponfrukter osv).

Till bokens förtjänster hör också en "liten pappershistoria", ett kapitel om "Lessebo - ett bruk och dess historia" samt porträtt av fyra svenska "pappersmänniskor" med var sin specialitet. Vi möter här Sanny Holm, Richard Årlin, Bo Rudin och Hjördis Tegsell - de tre sistnämnda papperskonstnärer. Papperskonstverk ägnas också ett par uppslag för att inspirera läsaren till egna skapelser.

Boken kompletteras med tips om litteratur, filmer/videos, affärer för specialpapper, pappersföreningar (däribland NPH), platser i Sverige där handpapper görs.

Handboken kan livligt rekommenderas den som vill prova på att göra papper själv.

Jan Olof Rudén

Stiftelsen

Gösta Liljedabls Fond

för pappershistorisk forskning

utlyser ett stipendium på minst 2000 kr

Fonden har till syfte att stödja pappershistorisk forskning, särskilt svensk. Medel ur fonden är inte bundna till viss verksamhet, men förvaltarna äger prioritera bland ansökningarna.

Stipendiater har hittills varit Erik Witting, för långvarigt redaktörskap för NPH-Nytt, Jan Appelquist för uppsatsen "Personalrekrytering till Röttle bruk 1780-1878", Bo Rudin för boken "Papperets historia", Richard Årlin för att bygga en lumpstamp enligt gammal förebild, Gösta Lind-

ström för hans forskning om pappersbruken i Virserum och vid Emån, Georg Anzelius för hans insatser att levandegöra och förmedla konsten att framställa papper för hand samt Björn Helmfrid för kommande bok om Fiskeby pappersbruk, 1637-1987.

Sök själv eller föreslå någon annan välförtjänt person. Ansökan skall vara ordföranden Jan Olof Rudén tillhanda senast 31 december 1989 under adress S:t Eriksgatan 130 c, S-113 43 Stockholm. Stipendiet utdelas den 22 januari 1990.

INNEHÅLL

- 1 Det vittrande papperet. Av Per Cullhed och Jonas Palm
- 4 Tillvägagångssättet vid lokalhistorisk forskning. Av Harry Ericson
- 9 Ämnen i svensk pappershistoria. Av Jan Olof Rudén
- 11 FoU-projektet för papperskonservering fortsättes. Av Jan Olof Rudén
- 12 NPH-11, København -- Odense -- Strynø, 9-11 juni 1989. Referat av Jan Olof Rudén
- 14 Föreningsnytt
- 16 Recensioner